'मञ्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याह्वैश्चापि यत् कृतम्।
तैलं तत्साधितं तच्च हन्यात् दन्तगतां गतिम्॥'
जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिष्ठादिचतुष्टयस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत्। जातिः चमेली इति लोके। तस्याः पत्रं ग्राह्यम्। मदनो धुत्तुरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम्। कण्टकी दृहत्कटाइ तस्या मूलं ग्राह्यम्। स्वादुकण्टकोगोक्षुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम्। जात्यादितैलम्॥ * ॥
'विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदध्याद्दन्तविद्रधौ।
शस्त्रकर्म्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत्॥'*॥
अथ दन्तरोगाः। तत्र रोगाणां नामानि संख्यामाह।
'दालनः कथितः पूर्व्वं कृमिदन्तक एव च।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा॥
कपालिकाच्च कथिता श्यावदन्तक एव च।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्त्तिताः॥'
तत्र दालनस्य लक्षणमाह।
'दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः॥'
कृमिदन्तकमाह।
'क्षणाच्छिद्रचलस्रावी ससंरम्भो महारुजः।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः॥'
ससंरम्भः दन्तमूलशोथयुक्तः। तत्रैव स्रावो बोद्धव्यः। अनिमित्तरुजः अवघटनादिनिमित्तं विनैव महारुजावान्॥ * ॥ भञ्जनकमाह।
'वक्रं वक्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञकः॥'
दन्तहर्षमाह।
'शीतरूक्षप्रवाताम्बुस्पर्शानामसहा हि याः।
यत्र स्युर्व्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः॥'
दन्तशर्करामाह।
'मलो दन्तगतो यस्तु कफवानिलशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥'
शर्करा सिकता॥ * ॥ कपालिकामाह।
'कपालेष्विव दीर्य्यन्तु दन्तेषु समलेषु च।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा॥'
कपालानि मृण्मयघटादिघटकानि तेष्विव। समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्य्यन्तु या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया। सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशिनी॥*॥
श्यावदन्तकमाह।
'शोथस्तिक्तश्च पित्तेन दग्धो दन्तस्तथैवतः।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः॥'
दग्धः दग्ध इव॥ * ॥ करालमाह।
'शनैः शनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न सिध्यति॥'
करालान् भयानकान्। अयं सुश्रुतेनोक्तः। संग्रहकारेण गृहीतश्च॥*॥ अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा।
'तैलं वाचारसं क्षौरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथेश्चापि चतुर्गुणैः॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम्॥'
कट्फलस्थाने पत्तङ्ग इति च पाठः।
'दालनं दन्तचालश्च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम्॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥'
लाक्षाद्यतैलम्॥ * ॥
'जयेत् विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम्।
तथावपीडैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम्॥
दृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बी मूलमेकैकम्।
सचूर्ण्यं दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषश्चैतस्य च।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः॥'
चैतस्य सर्पिषः चित्रता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः।
'स्नेहिकोऽन्न हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च।
पेया रसा यवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाहृतम्॥
शिरोविरिक्तिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।'
अत्र दन्तहर्षे।
'अच्छिद्रं दन्तमूलानि शर्करासुद्धरेद् भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्तत्स्थां प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥'
अत्र दन्तशर्करायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया॥ * ॥
'फलान्यम्लानि शीतानि रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत्॥'

अथ जिह्वारोगाः।

तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह।
'वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः॥'
तत्र वातजस्य लक्षणमाह।
'जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा।'
स्फुटिता मनाग्विदीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजो हुमस्तद्वत् कण्टकचिता॥ * ॥ पित्तजमाह।
'पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च॥'
अयं रोगो लोके जली इति ख्यातः॥ * ॥
कफजमाह।
'कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाढ्यैः।'
बहलाः स्थूलाः मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः॥
अलासमाह।
'जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्॥'
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः। कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः। भृशपाकेन पित्तञ्च। अतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य॥*॥
उपजिह्विकामाह।
'जिह्वाग्ररूपश्वयथुर्हि जिह्वा-
सुस्तान्य जातः कफपित्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥'
जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्राकृतिः॥ * ॥ अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा।
'जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम्।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः॥
ओष्ठप्रकोपोऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम्।
कण्ठजेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्य्यं भिषजा खलु॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यानि मधुरं हितम्।
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वरुजः क्षये॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत्॥
घोषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत्॥'
अथ तालुरोगाः। तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यामाह।
'गलशुण्डी तुण्डिकेर्य्यध्रुवः कच्छप एव च।
ताल्वर्ब्बुदञ्च कथितो मांससंघात एव च।
तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैवच॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव॥'
तत्र गलशुण्डीलक्षणमाह।
'श्लेष्माहृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो वातवस्तिप्रकाशः।
तृष्णाकासश्वासजुष्टं वदन्ति
वैद्या व्याधिं कण्ठशुण्डीति नाम्ना॥
वातवस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्म्मपुटतुल्यः॥*॥
तुण्डिकेरीमाह।
'शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु।'
प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्माहृग्भ्याम्। तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं तत्तुल्येति॥*॥ अध्रुवमाह।
'शोथस्तन्त्रा लोहितः शोणितोत्थो
ज्ञेयोऽध्रुवः सज्वरस्तीव्ररुक् च।'
कच्छपमाह।
'कूर्म्मोत्तानो वेदनोऽशोथजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात्।'
कूर्म्मोत्तानः मध्ये शोथं प्राप्तो नतः॥ * ॥
ताल्वर्ब्बुदमाह।